

— حمید عطائی نظری
استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
h.ataee@isca.ac.ir

نگاهی انتقادی به ویراست الاعتقادات راغب اصفهانی

۷۳-۸۶

نگاهی انتقادی به ویراست الاعتقاداتِ راغب اصفهانی

حمید عطائی نظری

چکیده: راغب اصفهانی (زنده در: ۴۰۹ ه.ق.) ادیب و مفسر و متکلم نامور و صاحب آثار ارزشمندی چون مُفردات ألفاظ القرآن و مُحاضرات الأدباء و مُحاورات الشعراء و البُلغاء و نیز الذریعة إلى مکارم الشریعة کتابی بسیار ارج آور و پرثمر در تقریر مسائل کلامی تحریر نموده که زیر عنوان الاعتقادات تصحیح و منتشر شده است. در نوشتار حاضر، دست‌نوشته‌های شناخته‌شده از اعتقادات و نیز دو ویراست فراهم آمده از این اثر معرفی شده است و پاره‌ای از مهمترین اشکالات ویراست شمران العجلی از این کتاب بازگو گردیده است. ضبط‌های نادرست و افتادگی‌های شایان توجه و اغلاط حروف نگاشتی پرشمار ویراست العجلی ضرورت ارائه ویراست بازنگریسته تازه‌ای از این اثر گرانبسنگ را نشان می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: راغب اصفهانی، الاعتقادات، شمران العجلی، تصحیح انتقادی

Having a Critical Look at the Revision of Rāghib Isfahāni's *al-Itiqādāt*

By: Hamid Atāie Nazari

Abstract: Rāghib Isfahāni (alive in 409 A.H.), the famous scholar, interpreter, and theologian who wrote some precious works such as *Mufradāt Alfāz al-Qurʿān*, *Muhāserrāt al-Odabā*, *Muhāverāt al-Shoʿara wa al-Bulgha*, and *Azzorīʿa ela Makārim al-Sharia*, has written a highly esteemed book on Kalāmi issues that has been corrected and published under the title of *al-Itiqādāt*. The present paper introduces the well-known manuscripts of this book as well as its two provided editions. Then, some of the most important problems of Shimrān al-Ajali's edition is pointed out. Incorrect records, the missing parts, and the large number of typos all show that there is a need for a new revision and edition of this valuable work.

Key words: Rāghib Isfahāni, *al-Itiqādāt*, Shimrān al-Ajali's, critical correction.

نظرة نقدية على تصحيح كتاب الاعتقادات للراغب الأصفهاني

حمید عطائی نظری

مساعد أستاذ في المركز العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

المختصرة: يُعدّ الراغب الأصفهاني - الذي كان حياً في سنة ٤٠٩ هجرية - أديباً ومفسراً و متكلماً مشهوراً خلف العديد من الآثار القيمة، ككتاب مفردات ألفاظ القرآن، وكتاب محاضرات الأدباء ومحاورات الشعراء والبُلغاء وكتاب الذريعة إلى مكارم الشريعة.

كما ألف هذا الأديب كتاباً قيماً غزير الفائدة في تقرير المسائل الكلامية، وقد تمّ تصحيح هذا الكتاب وطبعه تحت عنوان الاعتقادات.

ويضمّ المقال الحالي تعريفاً بالمخطوطات المعروفة لهذا الكتاب، إضافةً إلى تصحيحين سابقين له. كما يتضمّن المقال إشارة إلى بعض أهمّ الإشكالات الواردة على تصحيح شمران العجلي لهذا الكتاب.

ومن الإشكالات التي يشير إليها المقال هي الحركات غير الصحيحة لحروف الكلمات، والكثرة الملتفة للنظر للعبارة المحذوفة، وأغلاط الكتابة الحروفية للكلمات؛ الأمر الذي يدعو إلى القول بضرورة المراجعة الجديدة لهذا الأثر القيم.

المفردات الأساسية: الراغب الأصفهاني، الاعتقادات، شمران العجلي، التصحيح النقدي.

نگاهی انتقادی به ویراست الاعتقاداتِ راغب اصفهانی

— حمید عطائی نظری

ابوالقاسم حسین بن محمد بن مفضل معروف به راغب اصفهانی (زنده در: ۴۰۹ ه.ق.) از نامورترین دانشمندان مسلمان است که به سبب نگارش آثار ماندگار در زمینه‌های قرآنی و تفسیری و ادبی و اخلاقی شهرتی فراگیر داشته و بیشتر تألیفاتش با اقبال عالمان و محققان روبرو شده است. با این وصف، آگاهی‌های چندانی از زندگی شخصی و حیات علمی او از جمله، نام استادان و شاگردانش دانسته نیست. دربارهٔ احوال و آثار و جنبه‌های مختلف اندیشگی، خاصهٔ وجوه ادبی و تفسیری راغب اصفهانی تاکنون مقالات و تک‌نگاشت‌هایی مستقل به نگارش درآمده است. از میان این پژوهش‌ها کتاب آقای سید علی میرلوحی با عنوان راغب اصفهانی^۱ و پایان‌نامهٔ دکتری آقای الکساندر کی در خصوص زندگی و آثار راغب و برخی مباحث زبان‌شناسی در تألیفات وی^۲ و همچنین کتاب یاسین محمد دربارهٔ فلسفهٔ اخلاق راغب اصفهانی^۳ از مهمترین تحقیقات به حساب می‌آید.

یکی از آثار گرانبهای راغب اصفهانی که برخلاف آثاری چون مفردات ألفاظ القرآن و محاضرات الأدباء و محاورات الشعراء والبُلغاء و نیز الذریعة إلى مکارم الشریعة هیچگاه شهرت و تداول نیافت کتابی است که او در تشریح مسائل اعتقادی نگاشته و زیر عنوان الاعتقادات به چاپ رسیده است. کتاب الاعتقادات راغب اثری مهجور و ناآشنا نزد اغلب تراجم‌نگاران بوده و تاکنون نیز توجه شایانی به آن نشده است. بیشتر عالمان مسلمان پس از راغب یا از نگارش این کتاب آگاه نبوده‌اند و یا توجه خاصی به آن ننموده‌اند. در نتیجه، عدم التفات به کتاب الاعتقادات راغب هم موجب شده است که شخصیت و جایگاه کلامی راغب نامعلوم ماند و دیدگاه‌های اعتقادی او ناشناخته بماند و هم اینکه در باب مذهب عقیدتی وی ابهامات فراوان و فرضیات مختلفی مجال طرح یابد. راقم این سطور در مقالی مستقل زیر عنوان «راغب اصفهانی به مثابهٔ متکلمی سلفی و فیلسوفی صوفی» به بحث در خصوص تعیین مذهب و مرام عقیدتی راغب براساس آراء او در کتاب اعتقادات می‌پردازد. در این نوشتار، نخست، ویراست چاپ شده از کتاب اعتقادات معرفی می‌شود و سپس برخی از اشکالات و انتقادات گوناگون وارد بر آن خاطر نشان می‌گردد.

عنوان «الاعتقادات» یا «الاعتقاد» که کتاب راغب تحت این دو نام ویراسته و یکبار نیز منتشر شده است عنوانی است که مصححان آن با توجه به محتوای کتاب اختیار کرده‌اند^۴ و در خود اثر نامی از برای آن تعیین نشده است. در کتب تراجم نیز در زمرهٔ تألیفات راغب تنها اثری با عنوان کلی «کتاب فی الاعتقاد» یا «کتاب فی الإیمان و الکفر» یاد شده است که احتمالاً عناوینی ناظر به همین کتاب مورد گفت‌وگوی ما است. تا آنجا که جست‌وجو شد، در آثار متکلمان پس از راغب یادی از این کتاب وی به میان نیامده است و چندان اشارتی

۱. میرلوحی، سید علی، راغب اصفهانی، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، اصفهان، ۱۳۸۶.

۲. Key, Alexander, *A Linguistic Frame of Mind: ar-Rāghib al-Isfahānī and What It Meant to be Ambiguous*, Doctoral dissertation, Harvard University, 2012, 331 + ix pp.

۳. Mohamed, Yasiin, *The path to virtue: the ethical philosophy of al-Rāghib al-Isfahānī: an annotated trans with critical introduction of Kitāb al-Dhariah ilā Makārim al-Shariah (chapter one and introduction only)*, Kuala Lumpur, Malaysia: International Institute of Islamic Thought and Civilization (ISTAC), International Islamic University Malaysia, IIUM, 2006.

۴. نگرید به مقدمهٔ شمران العجلی بر: الراغب اصفهانی، ابوالقاسم الحسین بن محمد، الاعتقادات، ص ۱۰ و مقدمهٔ اختر جمال محمد لقمان بر: همو، کتاب الاعتقاد، ص ۳۷.

به آن دیدگاه‌های بازتاب یافته در آن نشده است. بنابراین، چنانکه پیشتر بیان شد، می‌توان گفت که کتاب اعتقاداتِ راغب برای عالمان بعدی چندان شناخته شده نبوده است و شهرتی هم در محافل کلامی نداشته است. یادکرد از راغب در کتب کلامی هم اغلب منحصر است به نقل دیدگاه او در باب تجرّد نفس^۵ و اعتقاد به معاد جسمانی و روحانی^۶، و سایر دیدگاه‌های راغب مورد توجه قرار نگرفته است.

در خصوص انتساب و استناد کتاب اعتقادات به راغب اصفهانی، گذشته از تصریحی که در ابتدای برخی نسخ کتاب بر انتساب آن به راغب شده است، اشاره نویسنده در موضعی از این اثر به دیگر کتاب خودش یعنی الذریعة الی مکارم الشریعة^۷ شاهدی نیک و گواهی استوار بر وثاقت انتساب آن به راغب اصفهانی است. از این اشاره، همچنان معلوم می‌شود که راغب کتاب اعتقادات را پس از کتاب الذریعة به نگارش درآورده است.

کتاب اعتقاداتِ راغب نگاشته‌ای بسیار سودمند و پرنکته و خواندنی است. این اثر وجیز و عزیزمشمول بر مطالب بدیع فراوانی است که نظایر آنها در آثار دیگر کمتر به چشم می‌خورد. در واقع به نظر می‌رسد که کتاب راغب هم از حیث ساختار و هم از جهت محتوا کتابی ابتکاری و کم نظیر است. تسلط راغب به استفاده از آیات قرآن کریم در مباحث مختلف کلامی و استناد به آیات و روایات در تبیین مسائل عقیدتی نیز کتاب اعتقاداتِ راغب را از این حیث ممتاز و حائز اهمیت بسیار نموده است. همچنین، تبخیر راغب در ریشه‌شناسی واژگان زبان عربی و شناخت اصطلاحات و الفاظ این زبان، زمینه طرح مباحثی پربایده در باب ریشه و معنای اصطلاحات کلامی را در کتاب اعتقادات فراهم آورده است. برخی از نکاتی که راغب در باب معانی اصطلاحات کلامی در این کتاب بیان نموده است، مثلاً مطالبی که او درباره معنا و نسبت دو اصطلاح «اراده» و «مشیت» و اخص بودن «مشیت» از «اراده» ارائه کرده است، در سایر آثار خود از جمله کتاب مفردات ألفاظ القرآن ذکر نکرده است.^۸ معرفی سایر مطالب ارزشمند و وجوه مختلف اهمیت کتاب اعتقاداتِ راغب گفتاری جداگانه طلب می‌کند که امیدوارم در مقالی مستقل بدان بپردازم.

از کتاب اعتقاداتِ راغب اصفهانی تاکنون چهار نسخه شناخته شده است:

۱) نسخه شماره ۵۶ کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد مورخ ۶۷۹ ه.ق. که کهن‌ترین دست‌نوشته تاکنون شناخته شده از رساله اعتقادات به شمار می‌آید و از نسخ خطی وقفی ابن خاتون بوده است.^۹ فهرست نگار این نسخه را به اشتباه زیر عنوان «تحقیق البیان» معرفی نموده است و همین اشتباه به منابع دیگر از جمله فهرست فنخاهم راه پیدا کرده است.^{۱۰} مقایسه این نسخه با سایر نسخی که از رساله اعتقادات بازمانده است آشکارا نشان می‌دهد که نسخه مورد گفت‌وگو دست‌نوشته‌ای از همین رساله است و ربطی به اثر دیگر راغب با عنوان تحقیق البیان - که هم‌اکنون مفقود است - ندارد. بر اساس گفته‌های خود راغب می‌دانیم که وی کتاب «تحقیق البیان فی تأویل القرآن» را قبل از کتاب اعتقادات نوشته بوده است؛ زیرا او در مقدمه

۵. برای نمونه علامه حلی راغب را در زمره متکلمان اشعری قائل به تجرّد نفس معرفی کرده است: «اختلف الناس في ماهية النفس و أنها هل هي جوهر أم لا و القائلون بأنها جوهر اختلفوا في أنها هل هي مجرد أم لا و المشهور عند الأئمة و جماعة من المتكلمين كيني نوبخت من الإمامية و المفيد منهم و الغزالي و الحلبي و الراغب من الأشاعرة أنها جوهر مجرد ليس بجسم ولا جسماني». الحلبي، الحسن بن يوسف، كشف المراد في شرح تجرید الاعتقاد، تصحيح: حسن حسن زاده آملی، الطبعة التاسعة، مؤسسة النشر الإسلامي، قم، ۱۴۲۲ ه.ق.، ص ۲۷۸.

۶. برای نمونه نگرید به: الفتاوانی، سعدالدین، شرح المقاصد، تحقیق: عبدالرحمن عمیره، منشورات شریف رضی، قم، ۱۴۰۹ ه.ق.، ج ۵، ص ۸۸.

۷. «و أما كيفية تركيبة النفس فقد بينتها في كتاب الذریعة الی مکارم الشریعة». الراغب الاصفهانی، أبوالقاسم الحسين بن محمد، الاعتقادات، ص ۶۲.

۸. مقایسه کنید مطالب مطرح در: الاعتقادات، صص ۲۶۹- ۲۷۲ را با مباحث مذکور در مفردات ألفاظ القرآن، صص ۴۷۱- ۴۷۲.

۹. از دوست ارجمندم جناب آقای امید حسینی نژاد که در تهیه این نسخه یاری نمودند بسیار سپاسگزارم.

۱۰. نگرید به: درایتی، مصطفی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، ج ۷، ص ۶۷۸.

کتاب الذریعة الی مکارم الشریعة - که در نسخه‌های کتاب اعتقادات و از جمله همین نسخه آستان قدس رضوی به آن اشاره شده است - به نگارش کتاب تحقیق البیان در گذشته تصریح کرده است.^{۱۱} بنابراین، همچنانکه برخی دیگر از نویسندگان نیز یادآور شده‌اند^{۱۲}، نسخه ۵۶ کتابخانه آستان قدس رضوی ممکن نیست آنگونه که فهرست نگار گمان کرده است دست‌نوشتی از تحقیق البیان باشد.

بر اساس ترقیمه کاتب، استنساخ این نسخه در ذی‌الحجه‌ی سال ۶۷۹ هجری قمری به پایان رسیده است (نگ: تصویر شماره ۱). شوربختانه این دست‌نوشته از آغاز دچار افتادگی قابل توجهی شده است و فاقد تقریباً نیمی از اثر است. به همین سبب نمی‌دانیم که آیا صفحه‌ی عنوان نسخه در بردارنده‌ی عنوانی برای اثر بوده است یا نه. از این گذشته، در موضعی از فصل هفتم کتاب، سخن راغب به ناگاه ناتمام مانده که بنا به گزارش کاتب نسخه مورد گفت‌وگو، نسخه اصلی که کاتب از روی آن کتابت می‌کرده است در این موضع سفید و نانوشته بوده است: «بیاض فی نسخه الأصل». البته بعید است کلمات نامکتوب در این موضع از چند کلمه بیشتر باشد.

این نسخه اگرچه عتیق و نفیس است، متأسفانه مشتمل بر ضبط‌های سقیم و معروض افتادگی‌هایی جزئی و گاه چند سطری نیز هست.

۲) نسخه شماره ۳۸۲ از کتابخانه شهید علی پاشا در سلیمانیه استانبول که مجموعه‌ای خطی است حاوی:

۱- رساله‌ای از صدرالدین ابوعبدالله محمد سلمی شافعی مناوی (د: ۸۰۳ ه.ق.) با نام «هدایة الإنسان لفضل طاعة الإمام والعدل والإحسان» در تخریج و شرح و تکمیل احادیث رساله اربعون حدیثاً فی اصطناع المعروف تألیف زکی الدین عبدالعظیم بن عبدالقوی مُنذری (د: ۶۵۶ ه.ق.).

۲- رساله‌ای کلامی از علاء‌الدین بخاری حنفی با عنوان «رسالة فی الاعتقاد» که تاریخ اتمام کتابت آن ۱۴ صفر سال ۹۶۱ هجری قمری است.

۳- متن اعتقاداتِ راغب اصفهانی زیر عنوان «رسالة فی الاعتقاد» که کتابت آن بر اساس ترقیمه کاتب در ۱۵ ربیع الأول سال ۹۶۱ پایان یافته است (نگ: تصویر شماره ۲). بخشی از انتهای فصل هفتم و نیز تمام فصل هشتم کتاب در این نسخه افتاده است.

این نسخه حاوی اغلاط فراوان و قابل توجهی است و متنی استوار از اثر ارائه نمی‌دهد.

۳) نسخه شماره ۲۱۴۱ از کتابخانه فیض الله افندی در سلیمانیه استانبول که استنساخ آن در سال ۱۰۹۱ هجری قمری به پایان رسیده است. این نسخه بخشی از یک مجموعه خطی مشتمل بر چهار اثر راغب اصفهانی است که به ترتیب شامل تفسیر سوره فاتحه، تفصیل النشأتین، رساله اعتقادات و مفردات ألفاظ القرآن می‌شود. در آغاز رساله اعتقادات نامی برای آن ذکر نشده و فقط بر صفحه عنوان نسخه با خطی ریز و کم‌رنگ از این رساله با عنوان کلی «فی الکلام» یاد شده است. همچنین، در صفحه عنوان نسخه یادداشتی نوشته شده است که تاریخ فوت راغب را رأس قرن پنجم هجری (سال ۵۰۰ هجری قمری) معرفی نموده (نگ: تصویر شماره ۳). ضبط‌های این دست‌نوشته نسبت به نسخه شماره ۳۸۲ کتابخانه شهید

۱۱. «كنت قد أشرت فيما أملكه من كتاب تحقیق البیان فی تأویل القرآن إلى الفرق بین أحكام الشریعة و مکارمها». الراغب الاصفهانی، الحسین بن محمّد، الذریعة الی مکارم الشریعة، ص ۱.

۱۲. نگریده به: مقدّمه شمران العجلی دز الراغب الاصفهانی، الحسین بن محمّد، الاعتقادات، ص ۸؛ میرلوحی، سید علی، راغب اصفهانی، ص ۲۳۷؛ مقدّمه صفوان عدنان داوودی بز الراغب الاصفهانی، الحسین بن محمّد، مفردات ألفاظ القرآن، ص ۱۲.

در نوشتار حاضر درصددیم به ارزیابی ویراست‌های العَجَلی از کتاب الاعتقادات پیردازیم و میزان استواری کار او را در تصحیح این متن ارزشمند برسنجیم. بررسی ویراست‌های العَجَلی از اعتقادات و مقابله‌ی نص آن با نسخه‌های این اثر حکایت از اشکالات و نقائص بسیار آن دارد. ضبط‌های نادرست یا مرجوح، افتادگی‌های خرد و کلان، درج کلمات و عبارات زائد، گزارش ناقص و ناتمام نسخه‌بدها، بندبندی‌ها و تقطیع‌های خطا و استفاده‌ی ناصواب از نشانه‌های ویرایشی تنها بخشی از ایرادات این ویراست است. در ادامه، تنها نمونه‌هایی اندک از اشکالات بسیار موجود در تصحیح العَجَلی را در چند بخش ارائه می‌کنیم تا بی‌اعتباری این ویراست و ضرورت ارائه‌ی ویراستی استوار از کتاب اعتقادات آشکار گردد.

الف) ضبط‌های نادرست یا مرجوح

یکی از مشکلات بنیادین ویراست‌های العَجَلی خطاهای مکرر او در ضبط کلمات و عبارات است که در بسیاری از موارد موجب مبهم شدن یا حتی بی‌معنا بودن متن اثر شده و درک مراد و مقصود راغب را سخت دشوار نموده است. شماری از ضبط‌های نادرست یا مرجوح راه یافته به ویراست‌های الاعتقادات در زیر فهرست می‌شود. ابتدا ضبط مندرج در چاپ العَجَلی و سپس صورت صحیح آن بیان می‌شود. در هر قسمت، جهت تمایز، زیر ضبط غلط خط کشیده می‌شود.

ص ۳۲، س ۸: فأربعة أوجه ← فأربعة أضرب.

ص ۳۳، س ۲: وإيجاد ← وإيجاده.

ص ۳۵، س ۱۲: فرع عن الاقرار ← فرع على الاقرار.

ص ۳۶، س ۵: نبه قوله ← نبه بقوله.

ص ۳۶، س ۹: تغيير ما قال ← تغييره وقال.

ص ۳۸، س ۱۳: ثم قال ← كما قال.

ص ۳۹، س ۱: فهذا معرفة وجود ← فهذا معرفة وجوده.

ص ۴۲، س ۱۵: الموجود بموجود ← الموجود بموجده.

ص ۴۳، س ۱۶: يعتربه الفساد ← يعتربه الفساد.

ص ۴۵، س ۳: وأفعال الله ← فأفعال الله.

همان، س ۷: في مادة ← من مادة.

ص ۴۷، س ۲: جهة العباد ← جهة العباد.

همان، س ۶: معرفة موجود ← معرفة موجد.

ص ۴۷، س ۷: غير موجود ← غير موجد.

علی پاشا استوارتر است و متنی نسبتاً صحیح‌تر از اثر او عرضه می‌کند گرچه مشتمل بر اغلاطی نیز هست. تاکنون از این نسخه در تصحیح متن اعتقادات بهره گرفته نشده است.

نسخه شماره ۵۲۷۷ کتابخانه چستریتی دوبلین در ایرلند که تاریخ کتابت آن معلوم نیست^{۱۳} و براساس گزارشی^{۱۴} - بر صفحه عنوان آن نام اثر چنین نوشته شده است «کتاب الشيخ أبو القاسم الحسين بن محمد بن المفضل الراغب فی العقاید». اختر جمال محمد لقمان که کتاب اعتقادات را براساس نسخه چستریتی تصحیح کرده است براساس یادداشت تملکی که بر پشت نسخه نوشته شده است و خبر از خرید آن در سال ۱۱۰۹ هجری قمری می‌دهد، گمان کرده که این نسخه در همین قرن دوازدهم کتابت شده است.^{۱۵} اما آرتور آربری که این نسخه را از نزدیک دیده و فهرست کرده است حدس زده که تاریخ کتابت آن به قرن هفتم هجری باز می‌گردد.^{۱۶} با توجه به خط و نحوه کتابت نسخه به نظر می‌رسد که حدس آربری به واقع نزدیکتر باشد و گفته اختر جمال محمد لقمان گمانی بی‌اساس باشد. واضح است که تاریخ خرید و انتقال نسخه نمی‌تواند دلالتی بر تاریخ کتابت آن داشته باشد.

تاکنون از رساله اعتقادات راغب دو ویراست ارائه شده است: نخست، اختر جمال محمد لقمان در سال ۱۴۰۱ این اثر را بر اساس نسخه چستریتی در قالب یک پایان‌نامه دانشگاهی (۴۹۷ صفحه) زیر عنوان «کتاب الاعتقاد» تصحیح کرد و در جامعه ام القری در مکه مکرمه از آن دفاع نمود (نگ: تصویر شماره ۴). این ویراست تا آنجا که می‌دانم منتشر نشده است.

پس از آن، در سال ۱۴۰۸ شمران العَجَلی رساله اعتقادات را بر بنیاد سه نسخه، یعنی نسخه شماره ۵۶ کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد و نسخه شماره ۳۸۲ از کتابخانه شهید علی پاشا در سلیمانیه استانبول و نسخه شماره ۵۲۷۷ کتابخانه چستریتی دوبلین در ایرلند و نیز با استفاده از ویراست اختر جمال محمد لقمان تصحیح نمود و تحت عنوان «الاعتقادات» در بیروت منتشر کرد (۳۸۶ صفحه در قطع رقعی)^{۱۷} (نگ: تصویر شماره ۵).

13 . Arthur J. Arberry, *The Chester Beatty library: a handlist of the Arabic manuscripts*, vol. 7, Dublin, HODGES, FIGGIS & CO., LTD. 1964, P. 88.

14 . Key, Alexander, *A Linguistic Frame of Mind: ar-Rāğib al-Isfahānī and What It Meant to be Ambiguous*, Doctoral dissertation, p. 261.

15 . نگریه به مقدمه اختر جمال محمد لقمان بر: الراغب اصفهانی، أبو القاسم الحسين بن محمد، کتاب الاعتقاد، ص ۳۹.

16 . Arthur J. Arberry, *The Chester Beatty library: a handlist of the Arabic manuscripts*, vol. 7, Dublin, HODGES, FIGGIS & CO., LTD. 1964, P. 88.

17 . الراغب اصفهانی، أبو القاسم الحسين بن محمد بن المفضل، الاعتقادات، تحقیق:

شمران العَجَلی، مؤسسه الأثر للطباعة والنشر والتوزيع، بیروت، ۱۹۸۸ / ۱۴۰۸.

- ص ۴۷، س ۱۴: وجود النقط ← وجود النقطة.
 ص ۴۷، س ۱۶: فى الأول ← والأول.
 ص ۴۸، س ۲: يصبح وصفه ← يصح وصفه.
 ص ۴۹، س ۴: لا ينفك من جوهر ← لا ينفك من جوهر.
 ص ۴۹، س ۱۳: على هذا المعنى ذكر بقوله ← على هذا المعنى دل بقوله.
 ص ۵۲، س ۳: التغيرات و التغيرات ← التغيرات و التغيرات.
 ص ۵۲، س ۷: كالنقطة ← كالنقطة.
 ص ۵۳، س ۷: بالتنقل ← فى التنقل.
 ص ۵۳، س ۱۵: متعدية من الكون ← متعربة عن الكون.
 ص ۵۳، س ۱۷: ممن تأكلها و عرف كونها مسخرة ← فمن تأملها و عرف كونها مسخرة.
 ص ۵۴، س ۷: فما قيل ← فيما قيل.
 ص ۵۴، س ۱۱: متحرك و غير متحرك ← متحرك غير متحرك.
 ص ۵۴، س ۱۵: نبأهم على كونها محدثة ← نبتهم على كونها محدثة.
 ص ۵۴، س ۱۶: سببها فى تحريك الأشياء ← سبباً فى تحريك الأشياء.
 ص ۵۵، س ۱۱: مقالا محسوسا ← مثالاً محسوساً.
 ص ۵۷، س ۱۴: لكانت المفردات التى منها مركب متقدمة عليه ← لكانت المفردات التى منها تركب متقدمة عليه.
 ص ۵۸، س ۸: جعله من وجه واحد ← جعله من وجه واحد.
 ص ۵۸، س ۱۳: المراد بالدلالة هو الموجد الذى لا يتقدمه موجود ← المراد بالإله هو الموجد الذى لا يتقدمه موجود.
 ص ۵۸، س ۱۶: لوجود الاختلاف فى السموات و الارض ← لوجود الاختلاف فى السموات و الارض.
 ص ۵۹، س ۱۱: يجىء من ذلك أحد الاخرين ← يجىء من ذلك أحد الأمرين.
 ص ۶۰، س ۱۲: التركيب المختلف ← للتركيب المختلف.
 ص ۶۱، س ۳: كان هذا القول صدقاً منه من كل وجه ← كان هذا القول صدقاً فيه من كل وجه.
 ص ۶۱، س ۹: ما يجب ان تجرى فى تحصيلها ← ما يجب أن يتجرى فى تحصيلها.
 ص ۶۱، س ۱۴: وكذلك قال ← ولذلك قال.
 ص ۶۵، س ۱: المصنوع لا يكون الاهى صانع ← المصنوع لا يكون الاهى صانع.
 ص ۷۲، س ۴: ان كان عرضه فالعرض لا قوام له بذاته ← ان كان عرضاً فالعرض لا قوام له بذاته.
 ص ۷۳، س ۱۲: لا يعلم الاهى اعلم ولا يعرف الاهى اعرف ← لا يعلم الاهى اعلم ولا يعرف الاهى اعرف.
 ص ۷۸، س ۱۴: عقلى أم توفيقى ← عقلى أم توفيقى.
 ص ۷۹، س ۹: الانية المحصنة ← الآئية المحضنة.
 ص ۸۱، س ۱۲: ذلك أوعى لهم ← ذلك أدعى لهم.
 ص ۱۱۰، س ۲: فالأول ترك جميعها ← فالأولى ترك جميعها.
 ص ۱۱۳، س ۳: والله يتعالى على ذلك ← والله يتعالى عن ذلك.
 ص ۱۳۶، س ۳: كون الاسلام مؤيداً ← كون الاسلام مؤيداً.
 ص ۱۳۷، س ۵: اما معالجة إفراط أو كمعالجة تفريط ← اما معالجة إفراط أو لمعالجة تفريط.
 ص ۱۳۸، س ۵: وجب تنقية هذا الدين ← وجب تبقية هذا الدين.
 ص ۱۵۱، س ۱: آخر يجعل بينه و بين الارواح العلية و السكينات ملافة ← يحصل بينه و بين الارواح العلية و السكينات ملافة.
 ص ۱۵۳، س ۲: فيقوم الامثل بالامثل ← فيقدم الامثل بالامثل.
 ص ۱۸۴، س ۳: و يتشارك فى معرفة كل من اختص ← و يتشارك فى معرفة كل من اختص.
 ص ۱۹۲، س ۹: طريقة السمع ← طريقه السمع.
 ص ۱۹۷، س ۱۰: جميع الجوار ← جميع الجواهر.
 ص ۱۹۷، س ۱۱: حكما المسلكين ← حكما المسلمين.
 ص ۱۹۹، س ۱۱: لفقدها الموت ← تفقدها الموت.
 ص ۲۰۰، س ۵: فى التغيير ← فى التغير.
 ص ۲۰۷، س ۱۶: المحتضر ثلاث أحوال ← للمحتضر ثلاث أحوال.
 ص ۲۴۳، س ۸: يفنى الله ← يفنى الله.
 ص ۲۶۱، س ۱۱: طرفه عين ← طرفه عين.
 ص ۲۶۷، س ۱۴: امر من ← أقر من.
 ص ۲۶۸، س ۱۲: بسرأ النسمة ← برأ النسمة.

ص ۲۶۹، س ۱۱: مضمی التردد ← معنی التردد.

ص ۲۶۹، س ۱۲: طلبت معرفة عنه ← طلبت صرفه عنه.

ص ۲۹۶، س ۵: لم دخل ← لمن دخل.

ب) افتادگی‌ها

افتادگی‌های خرد و کلان در متن ویراسته العَجَلی یکی از ایرادات عمده آن است. در جدول زیر، شماری از این افتادگی‌ها که از مقابله متن ویراسته با نُسخ اثر آشکار شده است گزارش می‌شود.

ردیف	نشانی	ضبط متن در ویراست العَجَلی	ضبط صحیح	کلمه یا عبارت افتاده
۱	ص ۳۲ س ۱۱	الثانی	و الثانی	و
۲	ص ۳۳ س یکی به آخر	قال	حيث قال	حيث
۳	ص ۳۴ س ۳	وهی المشار إليها	وهی المعرفة المشار إليها	المعرفة
۴	ص ۳۴ ش ۱۲	ان كان في الدنيا	ان كان هي في الدنيا	هي
۵	ص ۳۷ س ۷	وهذا للمؤمنين والكافرين	وهذا خطاب للمؤمنين والكافرين	خطاب
۶	ص ۳۷ س ۱۲	ان نور الله تعالى يبهر بظهوره بصائرنا بالاضافة اليه جارية مجرى عين الخفافيش بالاضافة الى ضوء الشمس	ان نور الله تعالى لما بهر بظهوره بصائرنا صارت بصائرنا بالاضافة اليه جارية مجرى عين الخفافيش بالاضافة الى ضوء الشمس	لما / صارت بصائرنا
۷	ص ۳۹ س ۵	يدل أنه	يدل على أنه	على
۸	ص ۴۱ س آخر	معرفة الشبيه	معرفة الشبيه بالشبيه	بالشبيه
۹	ص ۴۲ س ۱۵	فيعرف المفعول بفاعله	فيعرف بفاعله معرفة المفعول بفاعله	بفاعله معرفة
۱۰	ص ۴۲ س ۱۹	للانسان احساسه	للانسان سبيل إلى احساسه	سبيل إلى
۱۱	ص ۴۶ س ۶	استخلف في افلال	استخلف في توليها افلاك	توليها
۱۲	ص ۴۷ س ۷	و فاعل	و موجد و فاعل	و موجد
۱۳	ص ۴۷ س ۱۲	وجود العناصر قبل وجود الغزل	وجود العناصر قبل وجود النبات و وجود النبات قبل وجود القطن و وجود القطن قبل وجود الغزل	النبات و وجود النبات قبل وجود القطن و وجود القطن قبل وجود
۱۴	همان س ۱۳	والثوب قبل القميص	و وجود الثوب قبل وجود القميص	وجود / وجود
۱۵	ص ۴۸ س ۱	ولو توهم مستغن عنها	ولو توهم ارتفاعه ارتفاع الأعداد ولو توهم ارتفاع الأعداد لم يرتفع الواحد و كل عدد مفتقر إلى الواحد والواحد مستغن عنها	ارتفاعه ارتفاع الأعداد ولو توهم ارتفاع الأعداد لم يرتفع الواحد و كل عدد مفتقر إلى الواحد والواحد
۱۶	ص ۴۸ س ۱۸	واجب الوجود لذاته	واجب الوجود لذاته لا بموجب أوجهه	لا بموجب أوجهه
۱۷	ص ۵۲ س ۳	الموجودات في العالم من انواع التغيرات	الموجودات في العالم لا ينفك من انواع التغيرات	لا ينفك
۱۸	ص ۵۴ س ۸	عدل إليها	عدل إليها فقال هذا أكبر	فقال هذا ربي هذا أكبر
۱۹	ص ۵۵ س ۱۹	الفاعل الذي لا يتقدمه فاعل	الفاعل الأول الذي لا يتقدمه فاعل	الأول
۲۰	ص ۶۰ س ۳	من ثلاثة أوجه	من أحد ثلاثة أوجه	أحد

ردیف	نشانی	ضبط متن در ویراست العجلی	ضبط صحیح	کلمه یا عبارت افتاده
۲۱	ص ۶۲ س ۱۰	الطریق المتوصل الی معرفة الله	الطریق المتوصل بها الی معرفة الله	بها
۲۲	ص ۶۴ س ۷	لم یکن فی بداية العقول	لم یکن معرفته فی بداية العقول	معرفته
۲۳	ص ۷۹ س ۲	ذهب صنف من الفلاسفة ان الله تعالى	ذهب صنف من الفلاسفة إلى ان الله تعالى	إلی
۲۴	ص ۸۱ س ۱۳	ثم كان من نحو یحیی و یمیت ففیه تنبیّه	ثم ما كان من نحو هو یحیی و یمیت ففیه تنبیّه	ما / هو
۲۵	ص ۲۶۹ س ۹	الارادة والمشيئة	تحقیق الارادة والمشيئة	تحقیق

ج) درج کلمات و عبارات زائد در متن

از:

- از دیگر آشفستگی‌ها و نابسامانی‌های ویراست شمران العجلی درج کلمات و عبارات زائد در متن است. معلوم است که ثبت کلمات زائد در متن، خوانش و فهم آن را دشوار می‌سازد و درج آنها سهل‌انگاری مصحح را در مقابله صحیح و دقیق نُسَخ اثر با یکدیگر و بازخوانی و غلطگیری متن و ویراسته نشان می‌دهد. در ادامه، تعدادی از این عبارات زائد گزارش می‌شود. در هر مورد، بر روی قسمت زائد خطی کشیده شده است.
- ص ۳۴، س ۵-۶: فأشارتعالى بعلم اليقين لترون الحجيم الى ما يحصل للانسان في الدنيا.
- ص ۴۷، س ۷: وفاعل كل مفعول، فيعلم انه موجود وفاعل غير موجود [كذا: موجد] و لا مفعول.
- ص ۴۸، س ۱۱: لكن العدد الواحد في العدد.
- ص ۵۵، س ۱۰: مفعول و غير فاعل.
- ص ۵۷، س ۱۵: المركب لا بد ان ينتهي الى مركب و غير مركب.
- ص ۶۴، س ۸-۱۰: كعقل الانسان فإنه يظهر العلم بوجوده لنا بما يصدر عنه من أفعاله والبارى تعالى لما لم تكن معرفة ذاته كعقل الانسان فإنه يظهر العلم بوجوده لنا بما يصدر عنه من أفعاله من بديهة العقل ولا مدركاً بمصادمة الحس لم يكن السبيل إليها الا بظهور آثاره.
- ص ۹۴، س ۱۱ و ص ۱۰۱، س ۱۳ و ص ۱۹۳، س ۶: لو كشف الغطاء ما ازددت إلا يقينا.
- ص ۱۱۷، س ۱۳: الكذب و المتعربة.

د) اغلاط حروف نگاشتی

در کنار سایر اشتباهاتی که مصحح اعتقادات در فرایند تصحیح این متن مرتکب شده است، وجود اغلاط مطبعی نیز مزید بر علت شده، متن ویراسته اعتقادات را آشفته‌تر و ناستوارتر ساخته است. نمونه‌های اندکی از این خطاهای حروف نگاشتی عبارتست

افزون بر اشکالات یادشده که صرفاً از باب نمونه گزارش شد، انواع

خطاها و آشفتگی‌های مشهود در این ویراست نیازی نیست. کثرت نادرستی‌ها و ناراستی‌های موجود در ویراست مورد گفت‌وگو از الاعتقادات از یکسو حاکی از قلت دانش و توانش مصحح و بضاعت اندک او برای انجام تصحیح این اثر است و از سوی دیگر، اهمال و سهل‌انگاری او را در کار مقابلهٔ نسخ و ضبط نص و بازخوانی متن نشان می‌دهد. درج عبارات نامفهوم و مضحکی همچون «المراد بالدلالة هو الموجد الذي لا يتقدمه موجود» (ص ۵۸، س ۱۳) که در آن بجای «الإله» به اشتباه کلمهٔ «الدلالة» نهاده شده، اوج بی‌دقتی مصحح را بازتاب می‌دهد که حتی مرتبه‌ای به خوانش دقیق متن ویراستهٔ خویش نپرداخته است.

نمونه‌ای دیگر از این بی‌دقتی را در سه سطر آخر صفحه ۹۸ می‌توان دید که عباراتی کاملاً زائد و بی‌ارتباط با مطالب قبل و بعد از آن هستند و اصلاً نمی‌بایست در متن درج می‌شدند. مصحح، بی‌توجه به معنای عبارات، این سه سطر اضافی را براساس آنچه در یکی از نسخه‌ها آمده ثبت کرده است:

قوله لموسى: «لن تراني»، وذلك نفي [يتناول الدنيا والآخرة وليس ذلك كما قالوا، فان «لن» إنما هونلفي المستقبل من الزمان، وكلامنا إنما هو [بجرم] الفلك الذي عن حركته يكون الزمان] [على ان هؤلاء اضطروا الى استكمال اسماء مقرونة بصفات فقالوا هو الابنية المحصنة والهوية الحققة، وهذا اثبات آنية وهوية].

بالحاظ اغلاط پرشمار این ویراست اکنون این پرسش طرح می‌شود که آیا براساس این طبع می‌توان به واکاوی دقیق اندیشه‌های راغب پرداخت و آراء عقیدتی او را گزارش کرد؟ آیا واقعاً چنین طبع‌هایی می‌تواند مستند محققان و معتمد پژوهشگران در تحقیقات کلامی قرار گیرد؟! معلوم است که شمار قابل توجهی از این اغلاط فهم خواننده را از متن دگرگون کرده و موجب برداشت نادرست و خطا در نتیجه‌گیری می‌شود. در این زمینه، حتی کوچکترین خطا و تصحیف نیز ممکن است موجب انحراف مخاطب گردد.

امیدوارم به زودی شاهد عرضهٔ ویراست بازنگریستهٔ تازه‌ای از کتاب گرانسنگ اعتقاداتِ راغب اصفهانی باشیم که این بار به نحوی استوار و با بهره‌گیری از نسخهٔ شمارهٔ ۲۱۴۱ کتابخانهٔ فیض الله افندی - که تاکنون در تصحیح این اثر مورد استفاده قرار نگرفته است - تصحیحی انتقادی و متنی قویم از این اثر ارائه گردد. و بالله التوفیق.

دیگری از اغلاط نیز به ویراست شمران العجلی راه یافته است. از جمله اینکه در چند مورد، مصحح به دلیل ناتوانی در تشخیص عبارت کامل عنوان یک بخش، قسمتی از عنوان را در متن داخل کرده یا برعکس، و در نتیجه، چشم خوانندگان را به عباراتی گنگ و معماگونه روشن کرده است! برای نمونه، در میانهٔ صفحه ۶۱، عنوان «شرف معرفة الله المكتسبة» درج شده است و سپس متن با این عبارت آغاز شده: «من بین المعارف وما يجب ان تجرى في تحصيلها العلوم، وان كانت كلها شريفة فأشرفها ما كان أشرف معلوما». مصحح به دلیل تشخیص نادرست عنوان، قسمتی از آن، یعنی: «من بین المعارف وما يجب ان تجرى في تحصيلها» را بجای درج در عنوان بخش، در متن داخل کرده که در اثر آن، جملات آغازین متن نیز نامفهوم گشته است. در واقع، عبارت کامل و صحیح عنوان بدین شکل است: «شرف معرفة الله المكتسبة من بین المعارف وما يجب ان يتجرى في تحصيلها». همچنین، صورت درست عبارت آغازین این قسمت از این قرار است: «العلوم وان كانت كلها شريفة فأشرفها ما كان أشرف معلوما».

نمونهٔ دیگر آنکه در صفحه ۲۸۴ عنوانی با این عبارات درج شده است: «بيان قلة تأثير الانسان فيما يظهر من فعله ما يظهر من فعل البشر» و سپس متن در زیر این عنوان با جملهٔ زیر آغاز می‌شود: «هو ضربان: ضروري وهو غير منسوب اليه حقيقة... و ارادی و ذلك يكون باختیاره». در اینجا عبارت «ما يظهر من فعل البشر» به اشتباه داخل در عنوان شده است و آن را دچار مشکل کرده در حالی که می‌بایست در اول متن و پیش از جملهٔ «هو ضربان: ضروري و هو...» قرار می‌گرفت.

گذشته از این اشکالات، نمایه‌های تدارک دیده شده برای این کتاب نیز همگی غلط و غیرمطابق با صفحهٔ اعلام شده است. برای نمونه، در نمایهٔ اعلام، در جلوی نام «برزویة» دو صفحه ۱۰۰ و ۱۰۲ ثبت شده است در حالی که این نام در آن صفحات ذکر نشده بلکه در صفحات ۱۱۰ و ۱۱۲ آمده است. همچنین، نمایه‌ها کامل و دقیق نیست و برای نمونه نام دو مذهب «اهل الحديث» و «اهل الأثر» - که در چند موضع از کتاب از جمله در صفحه ۱۱۵ ذکر شده است - در نمایهٔ فرق و مذاهب و ادیان اصلاً قید نشده است.

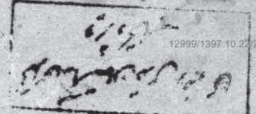
آنچه گزارش شد فقط نمونه‌های اندکی از ایرادات و خطاهای موجود در ویراست شمران العجلی از کتاب اعتقاداتِ راغب اصفهانی است. با توجه به اغلاط یادشده، بی‌اعتباری و ناستواری این چاپ آشکار گردید و دیگر به ارائهٔ فهرستی از سایر

انوار شمسى كبرى... لا خصيه شى من العدد و مكان
 الله تعالى مستولى على كل شى و لا ستموا على
 واحد مستورا بلى كل عدد و لا ستموا على
 فانه اذا ضربت فى نفسه و او فى عدد لم يخرج عرف انه
 خلاف الاعداد و كل عدد اذا ضربت فى نفسه او فى
 عدد اخر فاما ان سفضا او يزيد و الله المنسفا
 و عليه الخلاف ثم فى ذلك كجه سه سعه و سعه و سعيه
 حاد...

الخ... نورى الذى يقوم لغزوة الملائكة و الروح
 و... السلام على محمد و آله و صحبه و سلم
 روح الذى اوحى اليه من امره الروح و على الله و صلى به ارباب
 المفتوح و على سائر من عنى تصفيه السر و كتمل الروح
 الحمد لله الذى اسود ان لا اله الا هو و تحتية عقول العقلاء
 و انبىاء الباعث... ف ما هو و الصلوه على محمد الذى اشهد
 انه عبده و رسوله و انه هدى و شفا القلوب مفعله
 و بقوله و على الله و ما به المنفرد... الخ
 بال... السلام و على سائر علماء الاسلام و السلام
 الحمد لله الذى ذاق رقباب الملوك و الجبابره صغرا
 و دلت عليه ذرات الموجودات الكبرى منها و
 الصغرى و الصلوه و السلام على محمد صاحب الدين
 الرقى و الشراجه الكبرى و على اله و اصحابه و اعداءه
 و المنفرد... كبريا فتكبرا...

۱۳۷۱
 قاضى شمس
 ...
 ...
 ...

...
 ...

فقد اذی الله و رذی ان الله تعالی بوم القیمة یقول لعبد کنت جالعا فلم تطعمنی و عابرا فلم تلبسنی و طمان فلم تسقنی
 یقول کیف وانت رب العرش یقول کان عبدی کذبا و لو اطعمته و کسوته و سقیته کنت قد فعلت و ذلک
 و قال تعالی و اعلموا انما غنمتم من شیء فان لله خمسة ابدان تنبها انه اذ اعطى مولاه ما کان یطلبه اعطاه الله و اذا حرّم
 فکانه حرّمه و من تصور هذا النحو من الکلام لم یصعب علیه معرفة ما جاء من نحو **اللهم** هل یظنون
 الا ان ینتم الله فی ظلال من الغمام و ما روى ان الله تعالی ینزل الی السماء الذی یقول هل من سائل فاعطیه الجواب
ب التوفیق و لکن ان التوفیق من الوفاق و هو لمطابقة و هم اسما لاسما و به تعرف الانسان
 فی صیر سببا لوفوع امره فشیء کان ذلك الامر انما فاعلم ان التوفیق و منی کان من مومنا بحال انقال
 له الخیر ان التوفیق اتفاق حسن یودی الانسان الخیر عظیم و لکن ان شیء یعوقه عن خیر عظیم و قد
 یسمیان سعوان الخیر و شفاق الخیر و الدولة الخیران من و الاقال و الابدان من و یكونان علی وجهین
 احدهما ان یرکون من ذات الانسان و هو ان یجد ما عاق من نفسه علی فعل محمود و علی فعل مذموم و الثاني ان
 یقصد فعله ما له اما حاله محمود و اما مذمومه لم یحط به لکن یقصد حقیقی فوفوع علی کذا و حرج
 للصلوة فتدی فی یوم و کذا کما مرهما و یخرج عن امکان البشر و لاجله کثر الدعاء و فقی تا الانسان عن التوفیق
 فی کل حال و هذا فی بعض حکما ما الذي لا یفهمه الانسان فی کل حال فقال التوفیق و قال یجد بلا توفیق
 عن اطل و قال الشاعر اذا لم یکن عون من الله لفتی فالکثر ما جئنی علیه اجتهاده و اسباب التوفیق و لکن ان
 لست محصوره الاعداد و لانت اهیه العذار و لا یکن ضبطها و الاحتراز منها و لا یعلیها الا العلم الحقیقی
 و لا یجوز للانسان ان یقول علی مجرد التوفیق فاما یرید ان یتحلبه من خیر ان نفسه بل حقه ان یجتهد کل جهد
 مع استزاع التوفیق **شرف** الاستسلام لما یجری به القضاء و القدر اعظم من ان یناله الانسان
 ان یتفق ان یجری فی العالم دقیق و لاجل الاما قضاء الله و قدره فیسئل لذلك و یرضی به فلا ینکر من حث
 الساطر شیا یجری فی العالمین من المنکرات و انما ینکر فی الظاهر ما یبان کما حسب ما اوردته الشرع و ال فضیلة
 الاستسلام انما یقال **یقول** **اللهم** انی ان الله یقلب یدیه و قال علیه السلام عن مره لم یرض بقضای
 ولم یصد علی بلای قلب طلب ربنا سوا و یكون التسليم طريقة للعلمین قال انس رضی الله عنه حرمت
 البی علیه السلام بضعة عشر سنة قال لی فی شیء خالفت مرارا لم فعلت مما لکتاب محمد و منه

فی خامس عشر من شهر ربيع الاول
 سن واحد وستون و تسعمائة و حشر
 و نعم الوکیل و صل الله علی محمد و آله و صحبه و سلم

۲۵ ۲۵۱

تفسیر فاکر شریف تفسیر استنبی
منزلاً در کلام مولانا رشید رضا
۱۷-۱

تفسیر الفاتحہ
تفسیر النشائی
۱ مفردات القرآن

مکتبہ القادریہ
الکتاب العلمیہ
عموم

ما فی ہذا المجالد تفسیر الفاتحہ و تفصیل النشائی و مفردات القرآن
للواء ام ابی القاسم الحسین المفضل بن محمد ادریس
صاحب المصانیف العریضہ
توفی فی رأس المائۃ
الحامہ

۱۶۱

MILLET GENEL KUTÜPHANESİ
KISIM : Ferzullah
EĞİTİM KAYIT NO. 2141
YENİ KAYIT NO. CD 3778
TASNİF NO.

